

Szellem és hatalom

Bibó István emlékének

Nincs olyan zsarnok, aki belenyugodnék, hogy a gondolatnak nem ura. Hiszen, aki belenyugszik, az már nem zsarnok.

Vizont: nincs olyan igazán értelmes ember, aki belenyugodnék abba, hogy gondolatait alá kell rendelje valamilyen égi vagy földi hatalomnak. Hiszen, ha alárendeli, már nem igazán értelmes ember.

E szerint a képlet szerint a szuverén szellem és a zsarnoki hatalom ellentmondása kibékíthetetlen, feloldhatatlan.

Mármost kérdés: ez az ellentmondás mennyire érvényes *általában* a szuverén szellem és a szuverén hatalom viszonyára; mennyire oldható, mennyire békíthető.

És túl az általános képleten: az a szellem s az a politikai hatalom, amely *egyneműnek* tekinthető, sőt, amely egymást is azonos neműnek tekinti, hogyan viselkedik, ha ellentmondásba kerül egymással? Hogyan oldódnak — s oldódhatnak-e egyáltalán — bántó megalkuvások, a szuverenitás sérelmei nélkül — voltaképp: *kebelbeli* — ellentmondásai?

Számomra persze különösen izgalmas az egyneműséget valló forradalmi politikai hatalom és forradalmi gondolat viszonya. De nyilvánvaló, ahhoz, hogy ezt a viszonyt akár csak a magam részére is valamelyest tisztázzam, e két oldalról szentesített egyneműség felségterületén túl kell keresnem tájolási pontokat.

Nem távolodom el messzire ettől a felségterülettől, ha Bibó István politikai tanulmányai-ban elkalandozom.

Személyesen sohasem találkoztunk. Ezt azért érdemes külön megemlíteni, mert a Nemzeti Parasztpárt észak-magyarországi kerületének a titkára voltam, a nagyválasztmány tagja, és természetesen a pártközpontba bejáratos. Továbbá már korábban is, mint Györffy-kollégista sokat sündörögtem a népi írók körül, személyesen ismertem, azt mondhatom, mindegyiküket. Bibó Istvánt mi nemigen számítottuk közéjük.

Talán a nagyválasztmányon hallottam egyszer felszólalni; hajlott, szikár alakjára, jellegzetes hangszínére emlékszem.

Miért mondom ezeket?

Mert, így utólag, gyanakodnom kell, hogy a személyes ismeretségnek ez a hiánya nem volt merőben véletlenség. Mi, parasztpárti györffysták, kezdettől fogva balra néztünk, balra figyeltünk, s a látómezőnkben kimaradt Bibó.

Személyes emlékeimmel igazolhatnám akkori helyzetjellemezését: „A koalíciónak, mely egy évvel ezelőtt négy párttal indult el, ma lényegileg két pártja van: a kisgazdapárt és a kommunista párt. A szociáldemokrata párt és a parasztpárt, tekintet nélkül számbeli arányaikra, a valóságban nincsenek sehol, pontosabban: csak úgy, mint az egész ország, ketté oszlanak egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes szárnyra, és egyiknek sem elég átütőerejű a sajátos és jellegzetes irányvonala ahhoz, hogy *ennél* a választóvonalnál erősebb legyen.”

Az ilyen polarizált légkörben már senki sem azonos önmagával. Egyik vagy másik pólus alapszínébe kénytelen belefürödni; esetleg egyik vagy másik szemszögéből nézve épp ellenkező saját színt mutat. Ilyen légkörben észrevétlenül érlelődik természetessé a képtelenség: *aki nincs velünk, az ellenünk van!*

Az íróknak a Magvető Kiadónál megjelenés előtt álló tanulmánykötetéből.

Bibó Istvánról a parasztpárti balszárnyon annyit mindenesetre tudtunk, hogy nincs fenn tartások nélkül „velünk”, tehát innen is eredhet némi kedvetlenség: nem érdeklődtünk különösebben iránta.

Azért ne legyen igazságtalan, nem elzárkózás volt ez, csupán az utánajárára való restség. A *Valóság*nak azzal a számával, melyben *A magyar demokrácia válsága* című tanulmány megjelent, Miskolcon nem egykönnyen találkozhattam volna. Hallottam véleményeket a tanulmányról és a megjelenését követő vitáról. Ilyen hallomások alapján állt össze bennem az akkori Bibó-kép: jószándékú *polgár*, okos ember, bár nem a „mi emberünk”, afféle *filosz* a politikában.

Polarizált, feszült légkörben kiszámíthatatlanul teremnek a *fantomok*. Hiába a körültekintő cenzúra mindkét szélsőség felé, ha mindkét részről csakis a *baloldali találatot* jelezték. Érzékenyen és ingerülten a baloldalon, diadallal túlfelől, megbocsátóan feledve a jobbra kimért csapásokat.

Harmincöt év történelmi távlatából bárki megállapíthatja: nem az irányzék hordott félre. A feszültségekkel feltöltődött pólusok mágneses erőtere nem tűr meg egyenes erővonalat, erre vagy arra elhajlítja — hatásukban, értelmezésükben — a ridegen tárgyilagos érveket, véleményeket is. Kiszámítható, hogy ahol a gondolatok szabad cseréjében a gátlások, elhallgatások nagyobbak, azon a ponton következnek be a kislülés, a robbanás.

Nincs tehát „harmadik út”?

Ez idő szerint nincs — mondja Bibó — „minden kérdésben csak kétféle álláspont van: kommunista és kigazda, a többi nem érdekes. Ez a kettő pedig, a középpártok elégtelen ereje folytán minden átmenet és minden enyhítő elárnyalódás nélkül áll szemben egymással. Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó...”

Csak hogy itt az útkeresést „harmadik útnak” jelölni — már ez az útjelző tábla is: fantom. Bibó körültekintve zsákutcákat lát, s nem valami *harmadik* utat keres, hanem a lehetőségek egyetlent, a jövőbe tartót, amelyen majd a társadalmi haladás java erői kibontakozhatnak. Nem valami *középut* felé tapogat forradalom és restauráció között, hiszen minden kritikájával és minden javaslatával a forradalom lehetséges *továbbfejlesztésének* az útját igyekszik föltérképezni. A restaurációs erőkkel szemben is, de a néphangulattal nem számolva, a valószínűtől elszakadt doktrinér-dogmatikus illúziókkal és szándékokkal szemben is: olyan *népfrontos*, *demokratikus*, *plebejusi forradalom* útját, amelyen elférne egymás mellett a négy párt és a népi többség.

Ez a lényeg, s ebből a netán vitatható részletkérdéseket beszámítva sem rajzolódik ki holmi *harmadik út*, holmi taktikázó *centrum*program.

Ő maga is így foglalja össze a Valóság vitáján a lényeget: „Most a magyar demokrácia egy bizonyos zsákutcában töpreng. A nagy tömegeknek a baloldallal való együttthaladása megszűnt. A cikk célja az volt, hogy az állóharcot mozgóharcra változtassa a tömegek érdekében.”

Vagy a módszere „harmadikutas”? Ahogyan vitái minden tételéhez — későbbi tanulmányaiban is — gondosan kétfelől — „jobbról”, „balról” — fölvezet a zsákutca szélsőségeit, s kitapogatja közöttük, mint lápon a pákász, a biztonságosnak ígérkező talajt, amelyen át a járható útra lehet eljutni?

Csak hogy ez a pákász *tapogató* kézhezálló eszköz minden létező politikai *lápon*. És minden létező politikai haladás útját ingoványos mély árkok szegélyezik. És nem megbízható irányzékka osztoztatják „jobboldali” és „baloldali” minősítéseiket azok, akik az árkokban közlekednek.

Ösztönné vált már bennünk: keresni a járható utat az ingoványos mély árkok között, a lehetőséget a lehetetlenségek között, a realitást az irrealitások között, s ha ez a tapogatózás „harmadikutas”, magamat is rajta kell kapnom akárhányszor. Például egy 25 évvel ezelőtti vitacikkben:

„Aki fél szemére vak, fél fülére süket, fél karjára béna a politikában, az legalábbis un-

tauglich a forradalmi harcra. Valamiképpen túl kellene jutnunk azon, hogy a szélsőségesek a többségről, a végletek a lényegről elterelhessék a figyelmet... Ne tévesszen meg senkit, hogy ezek a szélsőségek néha egy kanál vízbe belefojtják egymást a látványos gyűlölködésben. Hiszen egyik a másiktól él! Olyanok, mint a rossz házaspár: üti, veri, marja egymást, de azért egymástól szaporodik.”

„Ki a szélső árkokból! Van hely elég a forradalom széles országútján.”

Ha jól értem: a politikában a *kétfrontos harc* ennek a módszernek a legalizált változata.

A jelent, a pillanatot tekintve a gondolat úgyszólván ki van szolgáltatva a hatalomnak, a politikai erőszaknak. A jövőt, a távlatokat tekintve viszont a hatalom tehetetlen a túlélő s a történelemmel igazolt gondolattal szemben. A politikai hatalom szuverenitása tehát mindenél inkább a jelenben gyökerezik, a szellemé mindennél inkább a távlatokban.

Az ellentmondás kiéleződése köztük a katasztrófa előjele szokott lenni. Az ellentmondás feloldódása közöttük — történetileg egyaránt indokolt politikai cselekvés és gondolat egymásra találása — a haladás legbővebben buzgó erőforrása szokott lenni.

A szellem, a gondolat felől közelítve a kérdéshez: minden jel szerint ma már a brutális erőszak a szellemi erjedések elfojtására a civilizált világban képtelen anakronizmus, gyors és biztos kudarc. Még a szolgálalokban is van már annyi szikrája az önrzetnek, az eredeti gondolatnak, amennyi a durva ingerlésre fölizzik. Ha nem is kap lángra, de fölparázzlik, s az illető szolga távolságot kezd tartani urától és parancsolójától. És megtanul rejtőzködni is.

A középkorban elég volt érvnek a fegyver, a korbács, a tömlőc, a máglya, az akasztófa, a keréketörés, a karóba húzás. A puskagolyó már nem elég érvnek. Nincs golyó annyi, ahány gondolat.

Semmiféle nyers erőszak nem képes ma már kiirtani a szabad gondolatot. Egyes-egyedül az ellenkező előjelű gondolat — a szolgagondolat, a zsoldosgondolat, a testőrgondolat, a csendőrgondolat, a janicsárgondolat — alkalmazható az irtogatására.

A szabad gondolat fagocitái. A gondolatfaló gondolatok ideológiává szervezett hadoszlopai.

Fokról fokra átadta a terepet a nyers erőszak a hatalmi manipulációnak. Megeshet, hogy a szabad gondolat elvész a hangosan és rikítóan reklámozott szolgagondolatok perzsavásárában, de annyira sohasem veszhet el, hogy ne találjanak rá a nyitott szemmel keresők, ne fogadják a szívükbe, ne vigyék tovább, ne gyarapítsák, gyümölcsöztessék.

Perzsavásár? Még csak szervezett manipuláció sem kell hozzá. A szellem, a gondolat szabad önkifejezést kíván, követel; a torz, a nyomorék szellem is, a kóros, beteg gondolat is. Még hozzá előzetes szelekció nélkül. Nincs az az egészségügyi vizsgabizottság, amely a gondolat születése pillanatában biztonsággal kiszűrhetné a kórokat, a kórokozókat. És nincs az a vizsgabizottság, amely, ha már jogot kapott a szűrésre, ne válhatna akaratlanul is manipulációk eszközévé, s így éppenséggel a fordított kiválasztás forrásává.

Mindez csupán annyit jelent, hogy a gondolatok — egészségesek és kórosak — egymással szinte fölismertetlenül elkeveredve születnek, nevelkednek, szaporodnak, s szelekciójuk utólagos és *természetes*: a szabad és nyilvános ütközetekben a történeti, társadalmi érvényű igazságok előbb-utóbb fölülkerekednek a pillanatok, az alkalmi divatok, a manipulációk termékeivel szemben.

Végére marad az a következtetés: a szellem szuverenitása sem előzetes szelekciót, sem korlátozásokat általában nem tűr el (nem szólva itt minőségi szelekcióról, alkalmi és önkéntes korlátokról), és *szabad ütközetekben, természetes kiválasztódással* termi az új, történelmileg-társadalmilag érvényes gondolatokat.

Nézzük most a szuverenitást a politikai hatalom szemszögéből.

Igaz, igaz: a zsarnoki hatalom általában nem viseli el a szellemi szuverenitást. Ám ez az axiomatikus tétel könnyen félrevezethet. Mert egyrészt a türelmetlenség önmagában nem a zsarnokság fémjele; ha egy hatalom adott helyzetben korlátozza a szellemi, kritikai szabadsá-

got, korántsem biztos, hogy — zsarnoki. Másrészt: erősen manipulált vagy fanatizált közvéleményben, ahol úgyszólván hézagmentesen betöltik a léggört a gondolat *fagocitái*, a zsarnoki hatalom is lehet engedékeny, kivált, ha ez a nagyvonalúság alkalmilag és átmenetileg a manipuláció vagy fanatizálás kínálkozó — netán provokatív — módszere.

Nézem inkább csak *általában* a politikai hatalmat, minden jelző nélkül.

Kiindulhatok abból, hogy a hatalmi szuverenitás jogossága nem kérdőjelezhető meg, sőt a szellem és hatalom viszonyában ez az elsődleges — minthogy a jelenben gyökerezik —, a meghatározó tényező.

Nem a szellem túróképesége tehát az első kérdés, amely előszörre kívánja a választ, hanem a politikai hatalom túróképesége. Vitatni sem lehet a jogát, hogy adott helyzetben — legkivált a hatalmi egyensúly hiányában — korlátozza vagy elhallgattassa a közvetlen vagy közvetett bírálatot. De ha még vitatnák is a jogát, a *lehetőségét* erre értelmetlen volna vitatni.

A politikai hatalom nem utolsósorban attól hatalom, hogy *ő minősít*; jogot formál rá, és többnyire él is a jogával, hogy a hatókörében eseményeket, jelenségeket, szándékokat, törekvéseket *ő* minősíthesse, így a szellemi megnyilvánulásokat is. Ez a minősítés, ugyan jelenérvényű és egyben önminősítés, de mint önminősítés, a jövőben nyer végső értelmet.

A civilizált világban ma már a konzervatív politikai hatalom is láthatóan arra törekszik, hogy direkt és durva eszközökkel ne sértse a szellemi függetlenséget, a kritikai szabadságot. Ehhez meglehetősen szilárdságra, belső egyensúlyra van szükség, méghozzá nem az állami erőszakszervekre alapozott egyensúlyra, hanem valamilyen demokratikus jellegű hatalmi struktúrán, apparátusokon, beidegzettségeken, manipuláción nyugvó egyensúlyra.

Ami viszont a forradalmi politikát illeti: még rövid távon is nehéz buktatók és roppant veszedelmek nélkül elképzelni a hatalom és a szellem kölcsönös szuverenitása, forradalmi gyakorlat és forradalmi elmélet dialektikus összhangja nélkül.

Más kérdés, hogy itt is a hatalom szuverenitása az elsődleges, s amíg belső egyensúlyát nem látja biztosítva — érteve ezen a népakaraton nyugvó szilárdságot —, korlátozza, elnyomja azt a kritikát, melyet a forradalomtól idegennek vagy épp ellenforradalminak minősít.

Vitakérdés lehet: elérhet-e forradalom egyáltalán olyan szilárdságot a töle idegen vagy épp ellenséges világkörnyezetben, hogy minden ilyen megszorítást, korlátozást feloldhasson. Más szóval: bízhat-e annyira a forradalmi szellem, gondolat erejében, hogy az hatalmi besegítés nélkül is, szabad útközetekben legyűri a másnemű és ellenséges ideológiákat, szellemi áramlatokat, s a szabad vitákban megtermékenyülve természetes kiválasztódásban maradhat főtül.

Továbbá pedig, ha nem bízunk benne ennyire, s hazai terepen kikíméli a szemtől szembe ütközetektől, ilyen üvegházi viszonyok között megóvhatja-e a forradalmi gondolatot az elsorvadástól, a bezáporulástól.

Bibó István az a jófajta — mondhatnám: nélkülözhetetlen — útitárs, aki éles kanyarban az ellenkező oldalra dől.

„Jó néha kívülről szóló hangnak is hallatszani” — írja, mikor a koalíciós partner jogán a kommunista párt belügyeibe belebeszél.

Kivéülről? — Ez a „kivéülről” csak a kommunista pártra vonatkozik, politikai gyakorlatára, elméletére, taktikájára. Hiszen ami a 45-ös forradalmi átalakulást serkentő, szervező, irányító politikai erőket illeti — a négy demokratikus párt haladó, forradalomra fogékony erőt —, a Bibó kritikája *belülről* fakadó, belülré irányított, a legtisztább haladó szándékokkal *egyenemű* kritika.

A forradalommal egyenemű.

Módszerét saját szavaival így jellemezhetném: „A valósághoz tartozó *minden* dolog kimondása és mérlegre tétele.”

Ebben kérelmelhetetlen. Valóban kimond *minden* dolgot, s mérlegre tesz. Elemzései, okfejtései a szellemi szuverenitás, a független, tiszteletet parancsolóan *eredeti* gondolkodás minta-

példái lehetnek; a szabad gondolatot szólítja bajvívásra bennük a felszabadult gondolat. Ritka pillanat a történelemben, amikor a *nem politikus* alkatú szuverén szellem ennyire a *direkt politika* anyanyelvén szól bele az események menetébe.

S hogy az ilyen beleszólás, független, öntörvényű, szuverén gondolatokkal, szabad szellemű, józan, segítő szándékú kritikával *létszükséglete* volna a politikai gyakorlatnak — úgy értem: a forradalminak —, azt fölösleges itt külön bizonygatnom, minthogy erre az elmúlt évtizedek történelmi távlatából Bibó néhány tanulmánya teljességgel meggyőző bizonyíték.

Úgy is felfoghatom a forradalmat: a társadalomba beépült hazugságok fellegvárainak földig rombolása — teret nyitni ezzel az új társadalom új építményeinek. Hatalmi eszközökkel leronthatók ugyan a fellegvárak az állam, a társadalom tartományaiában, de a lélek, a beidegzettségek, az értékítéletek, a közgondolkodás dimenziójában vajmi keveset rombolhat s még sokkal kevesebbet építhet a maga erejéből a hatalom.

Bibó különös érzékenységgel foglalkozik a társadalomba, a politikába beépült, történelmi méretű hazugságokkal és következményeikkel.

„A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint például a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetesekké ne váljanak” — írja *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányában. — „Az általánosan elterjedt ellenzettel szemben le kell szögeznünk, hogy a politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni.”

Márpedig az 1867-es kiegyezés politikai hazugságokra épült, „fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből”. Eلسzakadt a társadalmi-történelmi valóságtól a politikai cselekvés, minthogy a hazugságokat tekintette vezérfonalnak. És mi minden bajunk származott ebből! Jellemzésül hadd kísérem Bibó következtetéseit egy futamodásnyit.

„A magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukcióban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevével nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad; ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívülálló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni...” „Egy hamis konstrukció akár milyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást... A kiegyezéssel, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült.”

Hosszú távon az aprócska hazugságok is alkalmasak arra, hogy elriasszák az igazságkerecsőket s magukba szippantsák a salakot. „Ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezetőrétegünk erkölcsi és értelmi lezüllesztéséhez.”

„Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenek felett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóság-
nak.”

Politikai gyakorlat és politikus szellem különválik, polarizálódik, ellentmondásba kerül. „A lényeglátás adományával megáldott emberek” nemcsak a hatalomból, a politikai cselekvés terepeiről szorulnak ki, hanem lassacskán minden olyan pozícióból is, amelyben gondolati függetlenségüket megőrizve, a politikai gyakorlatot legalább befolyásolhatnák. Tehát „más kifejezési formát keresnek”, végtére „mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sér-

tődöttségbe, különtségbe vagy ádáz próféta-ságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják”.

Bibó ezt a tanulmányt 1948-ban írta, már nem minden legfrissebb keserű tapasztalat nélkül. Akár a legnyilvánvalóbb ürügynek vehetem: azért járja be a Monarchia torz államalakulatának zsákutcáit, hogy a következő évekből ásitó zsákutca bejáratához állíthasson figyelmeztető táblát.

(Közbevetőleg: amit megragadó okfejtéssel a Monarchiáról, s rendszerbe beépült hazugságok kontraszelektív hatásáról mond, vajon nem érvényes-e végig a történelmen többé vagy kevésbé minden *konzolidált* államalakulatra? Hiszen bármennyire szükségszerű lépcsőfok a fejlődésben a konzolidáció — a változás, a mozgás megszilárdítása? —, eleve magában rejt olyan feszültségeket, ellentmondásokat, amelyekből történelmi, százados méretű hazugságok sarjadhatnak ki.)

„Más kifejezési formát keres”? Leszorulóban a politikai cselekvések pástjáról?

1945-ös tanulmányában még szemtől szembe, direkt érveléssel bírál, elemez, javasol; ott a gondolat még teljes összhangban van a politikai cselekvésekkel, a gyakorlattal. S ez az összhang éppen abban a *kebelbeli távolságtartásban* fejeződik ki a leghitelesebben, amely bírálatát elejétől végig jellemzi. Ha akkor vitatták is, a mai távlatból már vitathatatlan a bírálat tárgya és alanya, hatalom és szellem, politikai cselekvés és szabad gondolat *egyneműsége*.

Ami a tanulmány tartalmi részét — s aggályait illeti: nagyjából-egészében igazolta az idő. Nem sikerült a „*elki felszabadulás*” „*az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól*”. A „*félelem mechanizmusa*” megint csak lenyűgözte a politikában „*az értelem mechanizmusát*”.

De számomra fontosabb ennél a történelmi igazolásnál is *magá a példázat*: a politikai cselekvés és a gondolat dialektikájáról.

Kényszerpályán mozgott már akkor a magyar politika, egy tanulmány eleve nem mozdíthatta ki a vakvágányról. Egyébként sem szeretnék olyan illúziókat kelteni, hogy bármilyen szuverén szellem bármilyen meggyőző érvelése, bírálata, javaslata mérhetően és azonnal hatni képes a politikai, társadalmi, gazdasági stb. mechanizmusokra. A hatás még a direkt megnyilvánulások esetében is sokkal rejtettebb, lassúbb, bonyolultabb, áttételesebb.

Erre csak egy példát.

Ahogy a Bibó által jellemzett kontraszelektációs folyamatot katalizálják a társadalomba beépült hazugságok, s évtizedek során elzüllesztik a vezetőréteget, elnyomorítják, perifériára szorítják, befulladásztják a „*lényeglátó*” tehetségeket, ugyanennek a fordítottja is áll: a szellem szabad pezsgése, öntisztulása, érlelődése nyilvánvalóan az emberi-társadalmi haladás irányában hat, s az egészséges természetes kiválasztást katalizálja a közösségek életében.

Ám ez csak egy példa a sok lehetséges közül. Politikai gondolat és cselekvés hosszú időn át tisztán megőrzött dialektikus összhangja a közösségi élet minden területét folyamatosan megtermékenyíti.

Bibó tanulmányaira, közigazgatási reformjavaslatára akár azt is mondhatnánk: halott dokumentumok, hiszen a politika mindvégig külön síneken haladt el mellettük, tönnyire épp az ellenkező irányba. De lám, a szükségszerűségeket fölismerő szuverén gondolat ilyen történelmi távolságból sem dermed pusztá dokumentummá; erjesztő, termékenyítő hatását ma is érezzük.

De végtére — mit is akarok én ezekkel bizonygatni? Hogy a szellemi függetlenségre, szabadságra, a gondolatok szabad kifejtésére, tisztos ütközetére minden korban, minden történelmi helyzetben szükség van? Hogy ezt a szellemi szuverenitást az emberi-társadalmi haladás nem nélkülözheti, tehát a haladásnak elkötelezett politika sem?

Nyitott kapuk!

Létezik egyáltalán olyan haladó politika, amely ne ismerné el, sőt: ne venné programba a gondolat, a lelkiismeret, a szó, a sajtó, a vita szabadságát?

Ezekkel az elvekkel — magukkal az *elvekkel* — a civilizált világban már a magát konzervatívnak valló politika is megbékélt.

Nyitott kapuk? Ki nem akadt még fenn „nyitott kapukat” sűrűn behálózó szögesdróton? A magasztos elvekben, okos nyilatkozatokban — sőt határozatokban, törvényekben! — sarkig kitárt kapukat hányszor zárják el megrögzött gyakorlat, rossz beidegzettségek szögesdrótjai, kivált ha foghíjas a törvényes formák, módszerek, használati s „végrehajtási utasítások”, garanciák ama rendszere, amely nélkül a legszebb elvek sem válhatnak hasznos gyakorlattá.

A mindenkori hatalom jogot formál arra — bevallja vagy sem —, hogy belátása szerint, az általa legalkalmasabbnak ítélt módszerekkel korlátozhassa a szellemi szuverenitást, minősítse a gondolatot, kiváltképp az őt illető bírálatot, megnyilatkozásokat.

Bibó 1945-ös tanulmánya erre a korlátozásra akár ellenpélda lehetne.

Hiszen — *megjelent*. Igaz, néhány száz példányos, ifjúsági folyóiratban, s ott sem zökkenők nélkül, de végtére is megjelent. És nyilvános vitán a magyar politikai és szellemi élet olyan egyéniségei foglalkoztak vele, mint: Lukács György, Révai József, Karácsony Sándor, Ortutay Gyula, Horváth Zoltán.

Világos ellenpéldája tehát a szabad gondolat korlátozásának, de még így is sokat elárul a korlátozás veszélyeiről, problémáiról.

Például: a kortársi ítélet bizonytalanságairól.

Bibónak azokra az aggályaira s előrejelzéseire, melyek *igen rövid idő múlva valósággá váltak*, ilyen és hasonló minősítések hangzottak el a vitában: „konstruált lélektani sémák”... „karikatúrát rajzol”... „objektíve teljesen irreális tendencia”... „ma semminemű politikai aktualitása nincs”... „nincsen komoly ember, komoly tömegelő Magyarországon, amely... akarná”... „nem mutat rá a megoldási módokra”... „torzkép”... „gyerekesen helyt nem álló, egy informálatlan embernek az állításával vetekedő... az a föltevés”... „gyerekesen naiv föltevés”... stb.

Még Karácsony Sándor is úgy vélte: „A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán.”

(Mire Bibó a válaszában: „Manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből valaha maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni.”)

Például: az előzetes cenzúrák, tilalmak, korlátozások bizonytalanságáról.

Aligha lehetne ma már vitatni, hogy Bibó tanulmánya a forradalmi átalakulások *népfrontos* továbbfejlesztését célozta, s hogy a kibontakozás útját egyre inkább eltorlaszoló akadályokat érzékenyebben, jobb valóságérzéssel — s jobb politikai érzéssel! — fogta fel, mint vitatársai. Mégis, milyen minősítéseket kapott a vitatársaktól a tanulmány?

Négy szemközt: „reakciós”, „ellenforradalmi”.

A nyilvános vitában: „jobboldali kritika”, „konstruktív kritika helyett destruktív kritika”.

Teljesen nyilvánvaló, hogy két-három év múlva ilyen minősítésekkel már akkor sem jelenhetett volna meg semmiféle írás, ha ezek a minősítések lektorgyakornokoktól, és nem a szellemi-politikai élet eminenseitől származnak.

Például: annak a bizonytalan megítéléséről, ki az ellenség, ki a harcostárs.

Ehhez csak annyit: a tanulmány megírásának az időpontjában négy párt koalíciója jelentette a *kormánypártot*. Soha azelőtt nem nyugodott még ilyen széles népfronton kormánypolitika; a „tizenkilences” kommunistáktól a kisnyilasokig, iménti cselédőtől iménti földbirtokosig, zsidó nagykereskedőtől fajvédő horthysta kormányfőtanácsosig valamilyen szálon valamilyen párthoz mindenki kötődött. Szinte az egész nép *kormánypárti* volt formálisan, de a valóságban telve *ellenzéki* indulatokkal, szinte az egész nép.

Nos, ezzel a háttérrel az imént felsoroltak — Bibóval együtt — kétségkívül a koalíció ha-

ladó, forradalomra fogékony magvába tartoztak mindnyájan. Harcostársak és nagyszerű vitapartnerek lehettek volna életük végéig, de már a kezdet kezdetén közéjük ékelődött a bari-kád.

Például: annak a bizonytalan megítéléséről: hogyan szabad kritizálni.

Hosszú-hosszú idő óta nem az a kérdés, szabad-e kritizálni; a kritika szabadságának az *elvében* mindenki egyetért.

Nyíltan kritizálni „lehet is, szabad is, kell is” — szögezi le a vitában Lukács György, ámdé: „az új magyar demokrácia minden őszite híve a kritikával szemben fel kell hogy vesse a kérdést: jobbról jön-e vagy balról? Fejleszti vagy hátráltatja a magyar demokrácia fejlődését? Tisztázza vagy összezavarja annak lényeges kérdéseit?”

Itt az Achilles-sarok.

Mondom, a kritikai szabadság korlátozásának az ellenpéldája lehet a Bibó-tanulmány sorsa, de a szellem és a hatalom viszonyának ugyanazokat a problémáit is kiolvashatjuk belőle, amelyekre ma sincs érvényes válaszunk. Mert ha a korlátozások módszere érvényben marad messze túl a forradalom kezdeti szakaszán, messze túl tehát azon a ponton, amikor még a belső egyensúly bizonytalanságaival indokolható, akkor a szellem, a gondolat, a kritika *alárendeltsége* folyamatosan újratermeli az ellentmondásokat.

Bármilyen tágas mozgásteret hagy a korlát — például: csakis az ellenség kirekesztését szolgálja —, ha már korlát, kalodává is szűkíthetik a félelem, a túlbiztosítás, a szolgalelkűség hibás reflexei („most ez a felsőbb szempont!”, „az ellenségnek használ!” stb.); ez gúzsba kötheti, elvetésre kárhóztathatja a legtisztább fogantatású gondolatot is.

Amely hatalom korlátoz, ugyanaz minősít, pontosabban: sosem maga a hatalom, hanem valamely megbízottja, s így a legtermészetesebb úton-módon szűrődhetnek be a minősítésbe szubjektív vagy praktikus szempontok, s ez a minősítés — épp elég történelmi tapasztalatunk gyűlt föl erről — átlátszóan egyszerű esetekben is megbízhatatlan. Ráadásul ez a gyakorlat, ez a leplombált, hivatalból művelendő éberség, azzal a veszéllyel is jár, hogy a tekintélyi elv hierarchiáját honosítja meg a szellemi életben, szellemi tunyaságra szorít, leszoktat az érdemi vitákról.

Elvben tehát csak az ellenséges nézetek nem kaphatnak szót. A gyakorlatban: népesedés, háztáji, cukorrépa, anyadisznó — sorolhatnám a példákat csak a legutóbbi évtizedből is, hányszor fordult visszájára ez a képlet: épp azok ártottak legtöbbet — nyilván nem ellenséges szándékkal, de olykor az ellenséget megszegyenítő kártétellel —, akik a nagyon is indokolt figyelmeztetéseknek, bírálatoknak, okfejtéseknek, véleményeknek, javaslatoknak nem adták meg a szót.

Valóban ennyire tartanánk az ellenségeinktől? Nem hogy mi kényszerítenénk őket a vitára, de szemtől szembe még vállalni sem merjük velük a vitát?

Ez nyilván képtelenség. Aki bízik az igazában, nem tér ki a vita elől.

Veszem a legszélsőségesebb példát. Hazahívjuk az Esterházy és Weiss Manfréd örökösöket, kapnak egy lapot, s akár naponta vezércikkben követelhetik a 210 ezer holdakat, a Csepel Műveket, a Horthy-korszak politikai, társadalmi, gazdasági restaurációját. Az ilyen lap ma már legfeljebb is a Ludas Matyi versenyképességét tenné próbára.

Józan ésszel gondol valaki is arra egyáltalán, hogy a korlátok az ilyen nyíltan ellenséges, nyíltan restaurációs netáni kísérletek elhírítésát célozzák? Világos, hogy a sokkal rejtettebb, áttételesebb „lazítást”, manipulációt igyekeznek kiszűrni.

Óvják például annak az állapotnak a sérthetetlenségét, amely külpolitikai érdekeinket, nemzetközi helyzetünket, viszonyainkat, elkötelezettségünket meghatározza. De hát az ilyen korlátok — nyilvánvaló — amennyire fölismerhető szükségyszerűségek, annyira a szabad szellemi kibontakozásnak, erjedésnek, kritikának sem lehetnek gátjai. Bibó is tiszteletben tartotta ezeket a korlátokat — 1945—48-as tanulmányaiban még józanul tiszteletben tartotta —, noha akkoriban sokkal szűkebb mozgási-cselekvési teret hagytak számunkra a mainál: „Bár-

mennyire is nem tudunk rajtunk kívül álló erőkn és terheken könnyedén változtatni, a magunk politikai életének a belső egyensúlya mindenekelőtt rajtunk múlik.”

Mármost mi a helyzet a lazító manipulációkkal?

Nos, az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján én úgy látom, hogy „Az ellenségnek nem adunk szót!” feliratú korlátok a rejtettebb, áttételesebb antiszocialista, antiszociális, romboló hatások kiszűrésére teljességgel alkalmatlanok, ezek bizony *begyűrűztek* hozzánk, szinte gátalanul, sőt: nem ritkán mozgalmi glóriákkal s állami dotációval föltupírozva.

Feltűnően eltorlaszolták viszont ugyanazok a korlátok a szocialista szellem önvédelmi elmentámadásait a *begyűrűzésekkel* szemben, s attól tartok, éppen nem az antiszocialista, szubjektivistá gondolatok közlekedését gátolták, hanem a szocializmus, a demokrácia, a nemzet életének, intézményeinek létfontosságú, legkorszerűbb kérdéseit bolygató, útkereső tapogatózásokat.

Arra kell következtetnem: eredeti rendeltetésüknek nem felelnek meg ezek a korlátok. A „nem rendeltetészerű használatukat” viszont — noha fölmérhetetlen károkat okoz — nem követi felelősségrevonás.

Felfoghatom így: ma is — mint 45-ben — a forradalom *továbbvitele* a tét.

Felfoghatom így: valamiféle — szocialista — konszolidáció.

Ez is, az is elképzelhetetlen ma már a szükségszerűn túl nem korlátozott, nem alárendelt szuverén szellem, szabad gondolat betársulása nélkül. Hatalom és szellem termékeny dialektikája nélkül.

Külön is tekintettel *egypártrendszerünkre*.

Több párttal, hatalmi csoportosulással, érdekszövetséggel a háttérben a legjobb szellemi erők állandó készenléte, mindennapos tornája, ilyen-olyan póluson a tömörülése, folyamatos ütközete, gondolatcsereje: természetes, sőt szükségszerű. A szellem világától idegen érdek-kapcsolatok, kötöttségek, elkötelezettségek okozhatnak zavart, keverhetnek tisztátalanságot a szellemi életbe, de a gondolati renyheségtől aligha kell tartani.

Az egypártrendszernek nincs ilyen *mechanizmusa*. Ami egyáltalán mechanizmus jellegű, az fordított irányú: a hatalom egyetlen háromszögelési pontjára a szellemi élet is előbb vagy utóbb, és folyamatosan és újra meg újra betájolja magát. S ezzel együtt mindig megújul a veszélye annak, hogy feladja szuverenitását, öntörvényeit, másnemű értékrendet fogad magába, másnemű hierarchiát alakít ki; a szellemi anyagcsere lelassul, eltunyul. A hivatalt, rangot, díjat, kitüntetést, szerződést, honoráriumot osztogató egyetlen hatalomhoz dörgölődözö klikkek marakodásaiban, álvitáiban fulladnak el a java energiák.

Egypártrendszerben nyilván külön gonddal és mesterségesen kell teremteni olyan lehetőségeket, körülményeket, feltételeket, amelyek az öntörvényű szellemi pezsgést legalábbis lehetővé teszik. De még jobb volna, ha ösztönöznék, a folyamatosságát biztosítanák.

Hiszen, ha az egypártrendszer *egyenirányítja* a szellemi közeget is, sokan erre — s éppen a szuverén gondolkozók közül sokan, mint Bibó is — csak hallgatással tudnak válaszolni.

S végezetül felelősségünk a világtörténelem-csináló-igényű vállalkozásunk sorsáért.

Bizonyos, hogy a szocializmus *lényegében és tartalmában* csakis akkor maradhat hű ehhez a vállalkozáshoz — itt csak ismétélhetem, amit más helyen, más vonatkozásban írtam már erről —, ha formáiban, eszközeiben, termelőerőiben, termelési viszonyaiban, egész társadalmi berendezkedésében folyton korszerűsödik. Világméretben és a társadalmi lét minden dimenziójában folyton bizonyosságát adja életrealitásának.

Ez a világtörténelmi lecke bizony állandó elméleti munkálkodást, eszmei, ideológiai, szellemi készenlétet, *nyitottságot* követel.

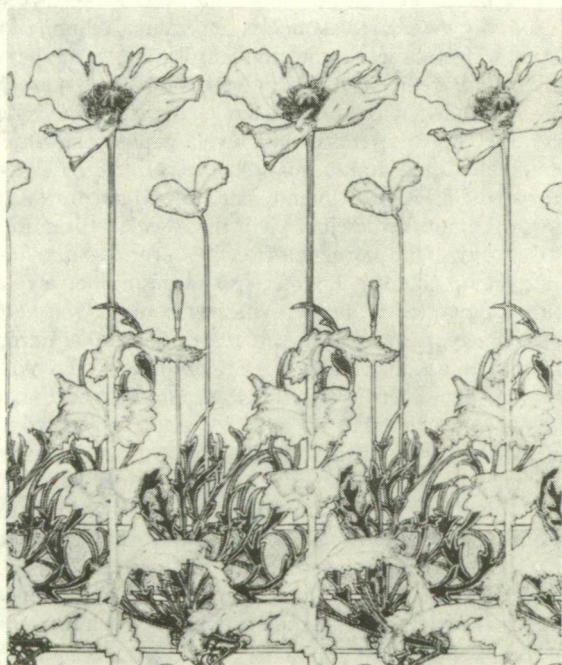
Hiszen ez természetes. A szocializmus az *első megtervezett* társadalom. Korról korra, újra meg újra — s a *korrekciókat* nem kudarcnak, hanem a fejlődés szükséges velejárójának tekintve — *tovább kell gondolni*. Lenin egész elvi és gyakorlati politikájában uralkodó vonás

volt a korrekció készsége is, a továbbgondolás készsége is. Ahogy én látom, azóta lanyhult ez a készség; hol egyik hol másik, hol mind a kettő.

Bibó István ürügyén szólva épp azért tettem a hangsúlyt a szellemi szuverenitás ma különösen időszerű problémájára, mert meggyőződésem, csakis ez a szuverenitás biztosíthatná — s ez minden külön besegítés, mesterséges ösztönzés nélkül biztosítaná is — a korrekciós készség megújulását s a *megtervezett* társadalom továbbgondolását.

S ehhez minden java szellemi erőre szükség van. Bibó a példa rá: a jellegzetesen pártonkívüli alkatú gondolkodókra is.

(1981)

ALFONS MUCHA RAJZA